

ISTRAŽIVANJE ZAPADNIH TERMI DIKLECIJANOVE PALAČE IZ 2008. I 2009. GODINE

UDK: 904:725.73](497.5 Split)“652“

Primljeno: 27. XI. 2013.

Izvorni znanstveni rad

IVO VOJNOVIĆ, dipl. ing. arh.

Ured Vojnović d. o. o.

Mihaljevića 1

21000 Split, HR

Godine 2009. i 2009. provedena su nova arheološka i konzervatorska istraživanja Zapadnih termi Dioklecijanove palače. Uočeno je nekoliko novih detalja u odnosu na istraživanja iz 1972. godine, pa se tako može bolje upotpuniti izvorni izgled termi.

Ključne riječi: Dioklecijanova palača, zapadne terme, hotel Slavija, supstrukcije

UVOD

Sklop antičkog kupatila, popularno nazvan Zapadne terme Dioklecijanove palače, u svom većem dijelu smješten je na mjestu današnjeg hotela *Slavija*. Urbanistički zavod Dalmacije otkrio je godine 1959. nekoliko prostorija tih termi. Istraživanja su nastavljena 1972. godine, a rezultati istraživanja objavljeni su u URBS-u iz 1977. godine.¹ Zbog nedostatka sredstava nalazi nisu konzervirani. Projekt zaštite i javnog korištenja prostorija ispod hotela *Slavija* izradio je Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita, ali se taj zahvat nije realizirao. Služba za staru gradsku jezgru Grada Splita ponovno je aktivirala ideju o uređenju ovog prostora pa su godine 2008. i 2009. provedena nova

arheološka i konzervatorska istraživanja², na temelju kojih se došlo do novih spoznaja o izvornom izgledu zapadnih termi.

PREGLED RANIJIH ISTRAŽIVANJA

Prve nacрте povijesne jezgre s naznačenim zidovima Dioklecijanove palače donosi R. Adam 1757. godine. Urbanističku strukturu grada ne donosi tako precizno, ali je značajan jer prvi bilježi ostatke zidova Dioklecijanove palače. Vidljive ostatke zidova na mjestu zapadnih termi prikazuje kao niz pilona i zidova koji su prislonjeni uz sjeverni zid Dioklecijanova stana. Nacrt Palače donosi i Clerisseau, koji prikazuje ostatke zidova termi, nešto drukčije nego Adam. Na njegovim je nacrtima vidljivo nekoliko zidova koji su postavljeni okomito na sjeverni zid supstrukcija. Sklop kuća na prostoru zapadnih termi vidljiv je i na austrijskom katastru iz 1831. godine. Na tom katastru tamnom su nijansom označeni sačuvani dijelovi Dioklecijanove palače. Između ostalog, u Ulici Ilirske akademije prikazani su antički zidovi u liniji sjevernog pročelja hotela *Slavija*. Ta se ulica, kako je vidljivo iz katastra, nekad nazivala *Calle dei Volti*, u prijevodu, Ulica lukova. Sve donedavno jedan luk s tri reda rimske opeke i još jedan manji bili su vidljivi prije nego što je pročelje hotela ožbukano.

Sačuvane ostatke rimskih zidova na području današnjih zapadnih termi crta splitski arhitekt i konzervator Vicko Andrić, čiji je opus 1993. godine objavio Duško Kečkemet.³ Osobitu ambiciju, pored ostalog, Andrić je pokazao u istraživanju i planiranju iskopavanja podruma Palače te je iz tog razloga u svojim opisima i crtežima puno iscrpniji u istraživanju južnog dijela Palače negoli primjerice onog na sjeveru. Djelujući sredinom 19. stoljeća, a nastavljajući se na prethodno izrađenu izmjeru austrijskog katastra, daje dragocjene podatke o postojanju antičkoga građevnog sloja pa tako i ostataka zapadnih termi. Na preglednoj karti cijele Palače iz 1852. godine te zidove Andrić donosi pod brojem XI i navodi ih kao *grupirane ostatke, veoma oštećene, srodne ostalim antičkim gradnjama*.⁴ Zasigurno su to oni isti zidovi koje donose Adam i Clerisseau. Sličnu situaciju Andrić navodi i u preglednoj karti iz 1862., gdje ih pod brojem 10 navodi kao *antičke ostatke nepoznate namjene*.⁵ U navedenim nacrtima Andrić prikazuje tadašnje stanje antičkih prostorija na prostoru zapadnih termi. Današnja je situacija donekle promijenjena rušenjem starih i gradnjom novih kuća pa su utoliko podaci o antičkom sklopu dragocjeniji, budući da pojedine zgrade iz Andrićevih nacрта danas više ne postoje.

Detaljnju sliku prostora zapadnih termi donosi George Niemann, koji je svoja sustavna istraživanja Dioklecijanove palače objavio 1910. godine.⁶ Iako nije znao za izvornu namjenu tih prostorija, Niemann u nekoliko navrata opisuje i crta ovaj prostor. Ostaci antičkih zidova, kao i dijelovi Dioklecijanova stana s kojima one graniče vidljivi su na općem tlocrtnom prikazu Dioklecijanove palače. Primjećuje se da Niemann ne uočava onoliko detalja antičke arhitekture koliko ih vidi Andrić, pa možemo zaključiti da su zgrade koje su na tom mjestu podigute krajem 19. i početkom 20. stoljeća onemogućile Niemannovo cjelovito sagledavanje antičke situacije. Već na samom početku svojega djela Niemann u opisu sačuvanih zidova Dioklecijanove palače pored ostalih zidova vidi i onaj na području termi te ga na str. 6. tabli I navodi pod slovom *R*. Niemann tako spominje da su još sredinom 19. stoljeća Lanza i Andrić na prostoru koji je naveo i Adam, vidjeli ostatke nekoliko pilona i poprečnih zidova koji su ugrađeni u zidove kuća. Niemann dalje na stranicama 108 i 109 navodi kako se iskopavanjem uz zid naznačen s *m* pokazao naznačen s *R* pokazao pilon koji stoji na 1,20 metara širokom zidu i čije podnožje leži 4,25 metra iznad morske razine. U toj se razini pokazao i pod od mozaika. Niemann dalje opisuje i ostatak prozora u tom zidu. Promjer njegova luka iznosi manje od 1 metra pa Niemann pretpostavlja da se radi o jednom u nizu uskih prozora koji se istim zidom nastavljaju dalje na zapad. Detaljnija analiza ovog *prozora* pokazala je da se zapravo radi o polukružnoj zidnoj niši⁷ koja se i danas vidi u Ulici Ilirske akademije.

Kako je u uvodu rečeno, zapadne terme Dioklecijanove palače otkrio je 1959. godine Urbanistički zavod Dalmacije. Sustavna arheološka istraživanja provedena su 1972., a objavljena u URBS-u iz 1977. godine.⁸ Pronađeno je tada pet prostorija koje su tvorile sklop termi.⁹ Prostorije pod brojem 1, 2 i 3 poredane su longitudinalno jedna uz drugu u smjeru sjever - jug. Bočno uz njih još je jedna prostorija (br. 4) s istočne, a druga (br. 5) sa zapadne strane. Prostor termi omeđen je na zapadnoj strani perimetralnim zidom Palače *Y* i sjevernim zidom podruma, odnosno zidom Dioklecijanovog stana *X*. Sve pronađene prostorije približno su kvadratičnog tlocrta, ali su različito arhitektonski raščlanjene. Većina prostorija ima polukružne apside. Tako prostorija 1 ima apsidu sa sjeverne strane, prostorija 3 apsidu sa zapadne, a prostorija 4 s južne strane. Prostorija 5 ima apsidu s južne strane, ali je dodatnim istraživanjem potvrđeno postojanje još jedne sa sjeverne strane. Zapadno od

prostorije 5 još je jedna manja kvadratična prostorija. I tada, kao i danas, problem kod istraživanja predstavljalo je stalno dotjecanje vode.

Istraživači su zaključili da je cjelokupni prostor zapadnih termi rezultat jedinstvenog graditeljskog pothvata. Na istočnoj strani uočen je tek manji dio rimskog zida građen pravilnim kamenim klesancima. Prostorije 1, 2, 3 i 5 su u razini hipokausta bile međusobno povezane lučnim otvorima, kako bi vrući zrak mogao cirkulirati iz jedne prostorije u drugu. Svi zidovi termi građeni su isključivo opekom, u debljini od oko 90 cm, tehnikom *opus testaceum*. Ostaci hipokausta najbolje su sačuvani u prostorijama 1 i 2. Nad žbukanom podnicom uzdižu se stupići, tzv. *pilae*, koji su u izvedeni na način da su nad dvije donje opeke dimenzija 36/36 cm, debljine oko 3 cm, postavljene manje opeke dimenzija 18/18 cm, debljine oko 5,5 cm. Najviši od tih sačuvanih stupaca imao je sedam redova opeke i bio je visok oko 40 cm.

Tijekom arheoloških istraživanja u nasipu je pronađeno mnoštvo ulomaka mramorne obloge, naročito u prostoriji 2. Pronađene su mnogobrojne kamene i staklene kockice koje su pripadale mozaicima. Slične dekoracije pronađene su i za istraživanja istočnih termi Dioklecijanove palače.¹⁰ Na unutarnjim zidovima termi, poglavito u donjim slojevima, tj. u razini hipokusta, još uvijek je sačuvana rimska žbuka crvenkaste boje. Na istočnom dijelu apsida prostorije 1 pronađeni su okomiti tragovi koji možda označavaju postojanje vertikalnih kanala koji su služili za grijanje zidova. Na tom mjestu nađeni su ulomci žutih opeka, u pravilnom razmaku od 38 cm.

Kako bi se prostor termi mogao što bolje prezentirati, nakon provedenih istraživanja uklonjeni su postojeći kamene zidovi zgrade nad termama koji su stajali usred njezinih prostorija, i izvedeni novi, armiranobetonski, koji su postavljeni u osovini postojećih antičkih zidova. Tom je prilikom izvedena i djelomična statička sanacija hotela *Slavija* novim armiranobetonskim pločama, zidovima i grednim nosačima. Ostaci termi nisu konzervirani, a cijeli je prostor i dalje bio plavljen oborinskim i fekalnim vodama, te od tada stoji zapušten i nije u upotrebi.

KONZERVATORSKA I ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA IZ 2008. I 2009. GODINE

Kako bi se konačno prišlo uređenju i prezentaciji zapadnih termi, 2008. godine prišlo se reviziji i dopuni arheoloških istraživanja u prizemlju hotela *Slavija* te istraživanju onog dijela koji 1972. godine nije bio obuhvaćen.¹¹

Konstatirano je da je stanje sačuvanosti ostataka termi lošije nego što je to bilo nakon prvih istraživanja. To se poglavito odnosi na lošiju sačuvanost stupića hipokausta. Zbog dotoka podzemne i fekalne vode radovi su u nekoliko navrata prekidani. Novost ovih istraživanja je da je do kraja istražena prostorija br. 4, te prostorija istočno od nje, koja je označena s brojem 7.¹² Isto je tako istražena i jedna prostorija supstrukcija Dioklecijanove palače koja se nalazi na povišenoj razini, a pristup joj je danas moguć jedino iz prostora prizemlja hotela *Slavija*.

Prostorija br. 4 ispražnjena je od zemljanog i drugog materijala. Na koti 3,90 m pronađena je podnica od antičkog morta. Nikakvi ostaci hipokausta ovdje nisu pronađeni. U dnu sjevernog i istočnog zida prostorije otkriven je po jedan manji pravokutni otvor dimenzija 27/42 cm nadsvođen plitkim lukom od opeke. U jugozapadnom dijelu podnica nije sačuvana kao ni dio polukružne apside. Za razliku od drugih prostorija termi, ovdje je dobar dio zidova ostao sačuvan u cijeloj visini prizemlja hotela *Slavija*. Posebno se to odnosi na zapadni zid, u kojemu su bila vrata prema prostoriji br. 3. U sličnoj visini sačuvan je i jugoistočni ugao, dok su na sjevernoj strani ostala sačuvana dva pilona građena kamenim klesancima.

Istočno od ove prostorije istražena je još jedna prostorija termi, koju ovdje navodimo pod brojem 7. Od nje je ostao sačuvan tek istočni zid, i to u cijeloj visini današnjeg prizemlja. Za razliku od ostalih zidova termi, ovaj je građen rimskom tehnikom *opus mixtum*. Na sjevernom dijelu zid je prislonjen uz još jedan kameni pilon. Južni zid ove prostorije uklonjen je vjerojatno u srednjem vijeku, kada je na ovome mjestu izgrađena cisterna za vodu. Skromni ostatci ovog zida još se uvijek vide u jugoistočnom i jugozapadnom kutu nekadašnje antičke prostorije.

Uzak prostor između sjevernog zida supstrukcija i južnih zidova termi ispunjen je slojem rimskog morta koji tvori podnicu na razini od oko 3,70 m. U podnici je djelomično sačuvan kamenom zidani drenažni kanal koji ide od apside prostorije br. 4 dalje prema zapadu. Podnica je sačuvana i istočno od apside, ali ne u velikoj mjeri, jer je uklonjena izgradnjom srednjovjekovne cisterne za vodu. Iz istog razloga na tom mjestu nije sačuvan ni drenažni kanal. On je danas vidljiv tek na krajnjem istočnom rubu termi. Kako je prostor između krajnjeg sjevernog zida Dioklecijanova stana i južnih zidova termi bio otvoreni prostor, to je ovaj drenažni kanal zasigurno služio za odvodnju oborinskih voda.

Ovim istražnim radovima očišćena je i dokumentirana prostorija supstrukcija 1E. Ova prostorija pripada gornjoj razini substrukcija i prilaz joj nije moguć iz njihove razine. Naime, pod susjednih prostorija substrukcija je na koti 0,90 m, dok je pod prostorije 1E na koti 4,32 m. Na sjevernom dijelu ove prostorije, koja zapravo predstavlja sjeverno pročelje supstrukcija, otkriveni su ostaci vrata, i to njihovo podnožje, te zapadna strana dvostrukog luka od opeke. Istočna strana otvora zidana je kamenom, a zapadna opekom. U cijelosti su sačuvani zidovi i bačvasti svod ove prostorije. Njoj je u kasnijim stoljećima, vjerojatno iz razloga praktičnijeg korištenja, proširen ulaz i uklonjen dio pročelja, a sama je prostorija produljena prema jugu kako bi se mogla funkcionalno povezati s podrumskom prostorijom 2D. Nije za sada poznata njezina izvorna namjena. Uočeno je još nekoliko sličnih situacija u Dioklecijanovoj palači, gdje rimski graditelji na vrlo sličnim mjestima poput ove grade manje svodene prostorije s vratima ili prozorima, za sada nepoznate namjene. Postojanje manjih prostorija unutar velike mase zidova koji okružuju razvedene tlocrtne oblike pojedinih prostorija, česta je pojava. Tako je na primjer velika masa zida koja se nalazi istočno i zapadno od apsida podrumске prostorije br. 6 prošupljena stubištima koji povezuju supstrukciju i prizemlje, a možda i sam krov. U Vestibulu se također južni uglovi prošupljuju stubištem, a sjeverni kružnom cilindričnom prostorijom s prozorom na strani Protirona. U jugozapadnom dijelu Triklinija također je otkriveno vertikalno okno. Preciznija određenja ovih prostora, osim naravno stubišta, nisu razjašnjena. Niemann pretpostavlja da se zapravo radi o prostorijama nastalim iz razloga uštede građevinskog materijala.¹³

Osim antičkih nalaza na prostoru zapadnih termi su godine 2008. i 2009. pronađeni i ostaci građevina iz kasnijeg razdoblja. Kako je već rečeno, iskopavanjem prostorije br. 7 ustanovilo se da je ona u srednjem vijeku adaptirana kao cisterna za vodu čije se vrijeme izgradnje može povezati s vremenom gradnje gotičkog portala, a koji se nalazi na njezinom sjevernom pročelju i vidljiv je iz Ulice Ilirske akademije. U njezinu dnu, koje se nalazi na koti 1,28, pronađena je kamena ploča s udubljenjem koja je služila kao taložnica.¹⁴ Cisterna je bila zasvođena plitkim svodom od opeke čiji se ostaci vide na njezinom zapadnom dijelu. Na sjevernom dijelu nalazio se filter za pročišćavanje vode. Filter je od ostatka cisterne bio odijeljen zidom od opeke s rupama za procjeđivanje vode. Cisterna je imala zidove na istočnoj i zapadnoj strani koji su se prislonili

uz antičke zidove prostorije br. 7. Za južni zid cisterna koristi onaj krajnje sjeverni zid supstrukcija Dioklecijanove palače. Sjeverni zid cisterne zapravo je temeljni zid termi. Gradnjom cisterne uklonjen je južni zid nekadašnjih termi. Prema analogiji s ostalim gotičkim palačama u Splitu, možemo pretpostaviti da je iznad cisterne bilo otvoreno dvorište kojemu se prilazilo kroz ulični portal. Gotičke kuća, a sudeći po grbu u luneti portala možda i manja palača, vjerojatno se nalazila istočno od cisterne i dvorišta. Na uličnom se pročelju u razini prvog kata još vide dvije kamene konzole s rupom koje bi mogle pripadati gotičkom prozoru, najvjerojatnije bifori. Pročelje kuće je ožbukano, a kuća je neistražena, pa će eventualna buduća istraživanja razjasniti ove pretpostavke. Moguće je da se gotička kuća protezala i zapadno od portala.

Istraživanja iz 2008. i 2009. godine donijela su nove nalaze, koji upotpunjuju predodžbu o izgledu zapadnih termi. Uočeno je nekoliko novih detalja u odnosu na istraživanja iz 1972. godine. Zapaženo je tako da je na nekim mjestima visina sačuvanih zidova termi viša nego što se navodi u istraživanjima iz 1972. godine. U zidu koji dijeli prostoriju 3 i 4, sačuvana su vrata iznad kojih je djelomično sačuvan dvostruki luk od opeke. Na južnoj strani luk se oslanjao na zid od opeke, dok je na sjevernoj bio oslonjen na zid od kamenih klesanaca koji je zapravo ugaoni pilon, čiji se niz nastavljao dalje na istok. Iznad ovih pilona bili su lukovi građeni od trostrukog reda opeke.¹⁵ Ulomak jednog od tih lukova i kamenog pilona pod njim vidio se još donedavno na pročelju. Podnožje još jednog luka s ostacima pilona vidljivo je i s istočne strane gotičkog portala. Danas su, pored onog ugaonog, sačuvana još dva antička pilona, a vidljiva su iz prostorije br. 4 i 7. Zanimljivo je da se istočni zid prostorije br. 7 prislanja uz kameni pilon bez posebno izvedene zidarske veze. Prilikom srednjovjekovne adaptacije ovog prostora piloni su stanjeni kako bi se povećao korisni prostor, tako da im se puni format, tlocrtne dimenzije 1,20 x 1,20 m, vidi tek u podnožju. Između ova dva pilona smjestio se gotički portal s grbom, vidljiv na pročelju zgrade. Piloni su ležali na zidu širokom 1,20 m, koji je u vrhu završavao kamenim klesancima. Krajnje istočni dio ovog zida s nalažom mozaika otkopao je G. Niemann. Piloni su završavali, za Dioklecijanovu palaču karakterističnim, jednostavnim impostom kosih stranica.

Istraživači iz 1972. godine navode kako format opeke kojom su zidani zidovi iznosi 36 x 18 x 3,5 cm, što nije posve točno. Format opeke, a provjeren je na više mjesta, iznosi oko 35,5 x 36 x 3,5 cm. Ovdje donosimo zanimljivu

činjenicu da opeka za zidanje polukružnih niša, apsida i sličnih geometrijskih oblika ima zakrivljene stranice, koje prate potrebne radijuse.

U istraživanjima iz godine 1972. navodi se da su pronađene tri vrste stupića podnoga grijanja. Uz otvor na apsidi prostorije br. 1, iza kojeg se vjerojatno nalazi *praefurnium*, sačuvana su tri kamena stupića visine oko 65 cm. Stupići od opeke koji su nalazili po obodu zidova sačuvani su do visine od oko 40 cm. Od onih stupića od opeke koji su se nalazili unutar samih prostorija najbolje sačuvani bio je visok 65 cm. Stupići su nosili suspenzuru, sloj gornjeg, odnosno završnog poda termi. *Suspensura* se najčešće izvodila tako da su se na stupiće polagale kamene ploče ili nekoliko slojeva opeke kvadratnog oblika koji odgovara modulu, odnosno rasponu stupića. Nad tom se oplatom postavlja debeli sloj morta i naposljetku gotovi pod, koji je bio najčešće od mramornih ploča ili od mozaika. Debljina suspenzure prema Jean-Pierre Adamu¹⁶ iznosi oko 40 cm. U arheološkim istraživanjima iz godine 1972. nije zapažen ostatak jednog stupića koji je građen opekom drukčijeg formata, a nalazi se u sjeveroistočnom kutu prostorije br. 3. Kod ovog stupića koristi se pravokutni tlocrtni format 44 x 31 cm. Na donjem dijelu ovog stupića dvije su tanke opeke deb. 3,5 cm, iznad kojih je niz od osam opeka debljine 7 cm. Zadnja sačuvana opeka ili, bolje rečeno, njezin ulomak, debljine je ponovno 3,5 cm. Ukupna visina ovog stupića iznosi oko 90 cm i najviši je od svih ostalih. Ulomak gornje tanje opeke mogao je služiti kao izravnavajući sloj za postavu donje oplata *suspensure*, ali isto tako biti i njezin najdonji sloj. Iz toga proizlazi da je međuprostor bio visok oko 90 cm, što je važno za pretpostavku o gotovom podu termi.

Istraživanjima iz 1972. primijećen je otprilike po sredini južnog zida prostorije br. 3 ostatak dvostrukog luka od opeke, koji po veličini odgovara onome na suprotnoj strani termi, u apsidi prostorije br. 1. Istraživači su pretpostavljali da je ovaj luk bio otvoren i da je prostoriju br. 3 spajao s uskim prostorom koji terme dijeli od Dioklecijanova stana te da je bio zazidan naknadno. Nova su istraživanja pokazala da je ispunjena luka građena opekama poput ostalih zidova termi. Može se zaključiti da luk nije služio za izvedbu otvora, već da je zazidan odmah kad je napravljen. Luk je izveden iz razloga premoštenja nečeg što se nalazilo ispod razine temelja tog zida i česta je konstruktorska domišljatost antičkih graditelja. Vjerojatno je da se ispod ovog luka, dublje od današnje podnice, nalazi veći drenažni kanal.

Na krajnjem istočnom dijelu, u Ulici Ilirske akademije, sačuvan je ulomak rimskog zida s ostacima polukružne niše. Sačuvano je djelomično vanjsko lice

i početak dvostrukog luka od opeke. Unutarnje lice ovog zida nije sačuvano. Taj je ulomak zida opisao i Niemann, koji je pronašao njegovo podnožje širine 1,20 metra i mozaik u njegovu dnu. Oplošje niše izvedeno je opekama sa zakrivljenom stranicom. Ostalo je neoštećeno nekoliko ovakvih opeka, ali im radijus zakrivljenosti nije jednak. Zbog toga se širina niše nije mogla odrediti prema takvim opekama, već prema zakrivljenosti luka koji je sačuvan na pročelju. I ovdje je to otežano budući da je nešto više radijalno ugrađenih opeka sačuvano samo u gornjem luku. Pretpostavljena širina niše iznosi oko 74 cm.

Na ovaj zid s nišom pruža se, okomito prema jugu, još jedan rimski zid, koji je vjerojatno odredio krajnje istočni rub termi. Zid se ne pruža do sjevernog zida supstrukcija, odnosno Dioklecijanova stana, već je odmaknut za otprilike 1,28 metra od njega, tvoreći pri tom fino izvedeni ugao. Prostor prema zidu podruma izpunjen je istim onim nabojem morta, kamenja i opeke kakav je i uz ostale, dosad pronađene zidove termi. Pri vrhu ove ispune vidljiv je portal drenažnog kanala izveden rimskom opekama debljine 3,5 cm. Zid je izveden tehnikom *opus mixtum*, uz nešto obilniju upotrebu opeke na uglu. Rezultati konzervatorskih istraživanja s ucrtanim svim nalazima koja su se na ovom prostoru odvijala kroz protekla stoljeća prikazan je na preglednoj karti.

PRETPOSTAVLJENO IZVORNO STANJE ZAPADNIH TERMI

Pretpostavljeno izvorno stanje zapadnih termi Dioklecijanove palače koje se ovdje donosi, rezultat je svih dosadašnjih istraživanja koja su se na tom prostoru provodila. U obzir su uzete i komparacije rezultata istraživanja provedenih u istočnim termama, kao i primjeri drugih sličnih termalnih sklopova na području Carstva. Osnovna postavka za pretpostavljeno izvorno stanje jest funkcionalna organizacija termi koja je uobičajena u rimskom svijetu tog vremena. Terme Dioklecijanove palače, kako one zapadne, tako i istočne, pripadaju skromnijim termalnim sklopovima, kod kojih je organizacija prostora poprilično pojednostavnjena. Prema shemi koju donosi Fikret Yegül¹⁷ takav tip termi organiziran je na način da su prostorije linearno nanizane i međusobno povezane. Na jednom se kraju nalazi ulazni prostor i odmah do njega prostor za presvlačenje (*apodyterium*). Zatim se nižu prostorije u kojima nema grijanja (*frigidarium*) i koje su često trijemom povezane s otvorenim dvorištem koji služi za tjelovježbu (*palestra*). Negrijani dio termi vratima je odijeljen od toplog dijela, koji započinje prostorijom gdje su topli zrak i kupka (*tepidaria*).

rium). Ta je prostorija prolazom dalje povezana s prostorijom vrućeg zraka i kupke (*caldarium*). U nekim termalnim sklopovima pojavljuje se i suha parna kupelj (*laconicum*), koja je vrlo često kružnog oblika. Na vanjskim stranama kaldarija u pravilu se postavlja ložište peći (*praefurnium*) koje služi za zagrijavanje zraka. Topli zrak struji u donjem podnom međuprostoru (*hypocaust*) kroz pravu šumu stupića (*pilae*) na koje je oslonjen gornji, deblji sloj završnog poda termi (*suspensura*). Osovinski razmak među ovim stupićima u zapadnim termama iznosi oko 58 cm. Preko vertikalnih kanala (*tubuli*) omogućeno je i zidno grijanje. Bazeni s toplom i hladnom vodom (*piscina*) redovita su pojava u unutrašnjosti termi, a nalaze se najčešće u njihovim apsidama. Poznati su primjeri gdje su bazeni većeg formata, a mogu se nalaziti u posve izdvojenim i samostalnim prostorijama. Ovakva organizacijska shema gotovo je u cijelosti primijenjena kod zapadnih termi Dioklecijanove palače. Karakteristična je tlocrtna L-forma koja naoko odstupa od navedene sheme, ali je ona najvjerojatnije rezultat prilagodbe i gradnje u već formiranom i izgrađenom prostoru.

Zapadni, topliji dio zapadnih termi odavno je već poznat i poprilično dobro istražen, bez većih dvojbi o njegovoj funkcionalnoj organizaciji. Poprilično se sigurno može pretpostaviti koji je prostor služio kao *tepidarium*, *caldarium* i *praefurnium*. Sjeverna peć (prostorija br. 10) nije još pronađena, budući da se na tom mjestu nisu vršila iskapanja. Istočni pak prostor, u kojem je morao biti negrijani dio termi, nije još uvijek istražen u dovoljnoj mjeri. Od svih prostorija istražen je tek pretpostavljeni *frigidarium* u prostoriji br. 4. Prostorija br. 7, u kojoj je mogla biti *piscina*, temeljito je prerađena u srednjem vijeku, kada se na tom mjestu izvodi cisterna za vodu. Da je na ovom mjestu mogla biti *piscina*, potvrđuje i nalaz dvaju otvora u zidovima prostorije br. 4 koji su služili za odvod vode. Ostale prostorije dalje prema istoku još su uvijek neistražene, kao i prostor u današnjoj Ulici Ilirske akademije. Istražen je samo djelomično prostor pod kućama na sjevernoj strani navedene ulice.¹⁸ Jedini arhitektonski detalj termi koji se za sada raspoznaje na ovome mjestu, jest trijem, koji se sastojao od pilona i lukova s trostrukom redom opeka, a dijelio je vjerovatno svodovima natkrivene prostorije frigidarija s otvorenim dvorištem. Poznat je također i krajnji istočni zid termi. Zid koji dijeli *apoditerium* (prostorija br. 9) i *frigidarium* (prostorija br. 8) zasigurno postoji, jer je točno na njegovom mjestu zid današnje kuće.

Južni zid termi otkriven je za sada na spoju prostorije 7 i 8, pa je vjerovatno da je postojao i u prostoriji br. 9. Možemo isto tako pretpostaviti da je sjeverno

pročelje termi bilo rastvoreno s tri luka, od kojih su dva veća na krajevima, a jedan manji u sredini. Zajedno s poprečnim zidovima ovaj dio termi bio je vidljiv očito dugo vremena, jer ga još sredinom 18. stoljeća crta i R. Adam. Današnja ulica Ilirske akademije u 19. se stoljeću nazivala *Calle dei Volti*, što upućuje da su se ostaci termi s lukovima na ovom mjestu još dugo vremena prepoznavali u prostoru. Zapadni dio termi, poglavito onaj prema sjeveru, formirao je današnje ulice, koje su zasigurno nastale tako što su obilazile, tada još uvijek značajno sačuvane, zidove termi. Ostatke zidova i lukova trijema termi nalazimo još uvijek u razini prvog kata hotela *Slavija*, na njegovu sjevernom pročelju, na prostoru današnjeg stubišta. Ukupno uzevši, sačuvane ostatke zidova termi zasigurno možemo očekivati na još dosta mjesta. Možda se na tim razinama otkrije i koji ulomak svoda ili kakov drugi trag koji bi nam pomogao u zaključku koliko su terme bile visoke, pa prema tome otvori mogućnost o pretpostavljenom izgledu cjelovitog volumena termi.

Za sada nemamo dovoljno podataka o unutarnjem izgledu zapadnih termi. Jedini arhitektonski detalj koji je sačuvan u izvornoj visini, osim unutarnjih lica lukova trijema, su vrata koja spajaju prostorije br. 4 i 3, tj. *frigidarium* i *tepidarium*. Kako je kazano u analizi postojećeg stanja, vrata završavaju lukom od dvostrukog reda opeke. Sjeverna, kamena stranica vrata izvedena je grubljom obradom, dok je južna, od opeke, otučena. Ova oštećenja mogla su biti izvedena tijekom gradnje kako bi se na to mjesto ugradio dekorativni kameni okvir vrata (portal). Kako su ova vrata s kamenim okvirom i rasteretnim lukom od opeke iznad njega mogla izgledati, možemo usporediti s kamenim portalom između Protirona i Vestibula.

Ostale prostorije termi mogle su biti povezane samo prolazima. Kao primjer možemo uzeti sačuvane prostorije Dioklecijanova stana na Dosudu, gdje je djelomično ostao sačuvan jedan ovakav prolaz s nišom u blizini. Na vrhu niše još su sačuvani dijelovi mozaika.¹⁹ Sličnu situaciju opisuje i F. Yegül²⁰, donoseći primjer jedne oktogonalne prostorije termi Hadrianova kupališta u Pisi, koja podosta podsjeća na oktogonalnu prostoriju br. 5 u zapadnim termama. Yegül donosi i cijeli niz primjera manjih termi ili, bolje rečeno, kupališta, koje su po organizaciji i veličini vrlo slične splitskim termama. Može se uočiti slična organizacija prostora. Nekoliko prostorija koje su se koristile kao *caldarium*, *tepidarium* i *frigidarium* često se pojavljuje u paru, kako je to slučaj i u Splitu. Sličnost se pojavljuje i u odnosu *frigidariuma* i *apodyteriuma* prema

otvorenom prostoru, koji se često rješava trijemom sa stupovima, što je također značajka splitskog primjera, pa i to da se prilikom gradnje koristi nekoliko zidarskih tehnika kao što su *opus quadratum*, *opus mixtum* i *opus testaceum*.

Odnos zapadnih termi prema ostatku Dioklecijanove palače može nam objasniti vrijeme i kontekst u kojem su nastale. Već je neko vrijeme prisutna pretpostavka da su zapadne terme nastale nakon što je Dioklecijanova palača već bila izgrađena.²¹ Povod za tu tvrdnju raniji istraživači su vidjeli u detalju prislanjanja apside prostorije br. 4 uz sam sjeverni zid podruma i Dioklecijanove stana, pri čemu se tjeme apside prislonilo neposredno uz prozor podrumске prostorije 3D. Vjerojatno je da je u osovini ovog prozora postojao još jedan iznad njega, i to u razini Careva stana. Još jedan detalj na građevini objašnjava ovu situaciju. Na zapadnoj strani apside prostorije br. 4, na kontaktu sa zidom podruma, izvedena je manja ispuna zidom od opeke, kako bi se anulirao loš građevinski detalj. Praktično je nemoguće kvalitetno ožbukati pročelje u tako uskom prostoru, pa se antički graditelj snašao tako što je taj uski trokut ispunio manjim zidom. Na istočnoj strani to nije učinio jer bi time djelomično prekrivio prozor podruma. Isto tako, na sjevernom pročelju koristi se kameni pylon i luk od opeke, što je netipično za Dioklecijanovu palaču.

Terme su sa svojim južnim zidom odmaknute od zida podruma i Carevog stana za oko 1,30 m. Ovako stvoreni uzak koridor omogućavao je da podrumске prostorije i dalje preko prozora dobivaju neophodni protok prirodnog svjetla i zraka. Unutar ovog koridora izveden je drenažni kanal koji je mogao prikupljati oborinsku vodu s krovova termi i Careva stana.

Karakteristična tlocrtna forma u obliku slova *L* također nam daje za pravo pretpostaviti da su se zapadne terme *ugurale* u već ranije izgrađen ili, ako ništa drugo, već zamišljeni prostor. Na mnogo mjesta uočeno je da se početni projekt izgradnje palače tijekom gradnje promijenio i prilagodio novoj svrsi ili funkciji²², što upućuje na mogućnost da su se i terme mogle izgraditi kao rezultat promjene projekta, nakon što je glavina prostora već bila izgrađena. Činjenica je da Palača nikad u cijelosti nije bila dovršena, pa su se terme, nedugo nakon Dioklecijanove smrti, mogle podignuti upravo na jednom takvom prostoru. Slične dvojbe o nastanku postoje i kod istočnih termi Dioklecijanove palače. Ne znamo za sada koliku su zapravo površinu zauzimale terme. Još je prof. Frank Brown sedamdesetih godina prošlog stoljeća pretpostavio da su se istočne terme protezale na cijelom prostoru današnje Bulićeve ulice i da im

je funkcionalno moglo pripadati dvorište s mozaicima koje je pronađeno na sjevernom dijelu.²³ Slično dvorište s mozaikom pronađeno je i u Arhidakonoj ulici.²⁴ Moguće je da je slična situacija bila i na prostoru zapadnih termi. Predočimo li ovu pretpostavku brojkama, proizlazi da u odnosu na cjelokupnu površinu Palače, koja iznosi oko 31.300 metara četvornih (ne računajući kule i supstrukcije), na terme s okolnim dvorištima otpada oko 3200 metara četvornih (oko 1800 m² na istočne i oko 1400 m² na zapadne), odnosno oko 10 % ukupne površine Palače, što nije zanemarivo. Postoji mogućnost da su terme podignute i iz razloga postojanja ljekovitih sumpornih izvora koji se nalaze u blizini. Možda ova pretpostavka, uz onu o njihovoj veličini, potakne nova razmišljanja o njihovom značenju.

BILJEŠKE

- ¹ Sheila McNally, Jerko Marasović i Tomislav Marasović: *Dioklecijanova palača*, Izvještaj o Jugoslavensko – američkom projektu istraživanja, drugi dio. URBS, Split 1977., 53 – 58. Stanko Piplović: *Dioklecijanova palača u Splitu*, Kulturna baština, Split 1997., sv. 28-29, 14. Autor je već tada upozorio na mogućnost da su terme izgrađene naknadno, poslije Careve smrti.
- ² Istražne arheološke radove provela je tvrtka *Pisa trade* d.o.o. iz Solina, arhitektonsku dokumentaciju izradila je tvrtka *Geographica* d.o.o. iz Splita, a konzervatorski elaborat tvrtka *Ured Vojnović* d.o.o. iz Splita.
- ³ Duško Kečkemet: *Vicko Andrić – arhitekt i konzervator 1793. - 1866*. Split 1993., slike 49, 52, 53, 58, 59, 71, 82, 84, tabla I
- ⁴ Duško Kečkemet, nav. dj., 131, tabla I
- ⁵ Duško Kečkemet, nav. dj., 132, sl. 84
- ⁶ George Niemann: *Dioklecijanova palača u Splitu*. Split 2005., 96.
- ⁷ Da se radi o niši, a ne o prozoru, zapazili su još pred nekoliko godine obilaskom lokaliteta Katja Marasović i Ivo Vojnović.
- ⁸ Važno je napomenuti da su osim zapadnih termi prethodno, 1970. i 1971., istražene i istočne terme Dioklecijanove palače. Radove su zajednički proveli Urbanistički zavod Dalmacije i Sveučilište Minnesota iz Minneapolisa, SAD. Rezultati istraživanja objavljeni su u URBS-u 1972. godine.
- ⁹ Pronađeno je zapravo sedam prostorija ili, bolje rečeno, njihovih ostataka. Prostorija br. 6, koja se nalazi zapadno od prostorije br. 5, najvjerojatnije bi mogla biti peć, *prae-furnium*. Istočno od prostorije br. 4 otkriven je tek jedan zid, koji je pripadao još jednoj prostoriji. Ona je u grafičkom dijelu ovog članka označena pod br. 7.
- ¹⁰ Tajma Rismondo: *Unutrašnja dekoracija istočnih termi Dioklecijanove palače u Splitu*. Vjesnik za povijest i arheologiju dalmatinsku, Split 2005., Vol. 1 - No. 98, 153.
- ¹¹ Provoditelj istraživanja bila je tvrtka *Pisa trade* d.o.o. iz Solina. Voditeljica istraživanja bila je dipl. arheologinja Milka Mrduljaš. Većina istraživanja obavljena je 2008. godine, a

- arhitektonsku dokumentaciju je izradila tvrtka *Geographica* d.o.o. iz Splita. Istraživanja su nastavljena i u 2009., pod vodstvom dipl. arheologinje Maje Peović, dok je arhitektonsku dokumentaciju izradila tvrtka *Neir* d.o.o. iz Splita. U ime Konzervatorskog odjela iz Splita nadzor je tijekom obje godine vodila dipl. arheologinja Dubravka Čerina. Voditeljice istraživanja su nakon obavljenih radova sastavile izvješće. Nakon toga je arhitekt Ivo Vojnović u ime tvrtke *Ured Vojnović* d.o.o. iz Splita izradio konzervatorski elaborat.
- ¹² Novopronađene prostorije termi, kao i one pretpostavljene, nadovezuju se na numeričke oznake koje su uspostavili istraživači iz 1972. godine.
- ¹³ George Niemann, nav. dj., 60.
- ¹⁴ U gornjem dijelu ove ploče je oštećeni natpis u kojem se spominje ime *Demetrius*, dok je u donjem dijelu vidljiv vegetabilni motiv. Ovaj je nalaz objavljen u Izvješću o zaštitnim arheološkim istraživanjima iz 2008. i 2009. godine koje su izradile dipl. arheologinje Milka Mrduljaš i Maja Peović.
- ¹⁵ Snježana Perojević, Katja Marasović, Jerko Marasović: *Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005. godine*. Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja - Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu. Split 2009., 88-90.
- ¹⁶ Jean-Pierre Adam: *Roman building, Materials and techniques*. London 1993., 266.
- ¹⁷ Fikret Yegül: *Baths and bathing in classical antiquity*. New York 1995., 131.
- ¹⁸ Arheološko istraživanje je 2012. provela dipl. arheologinja Anita Penović. Zanimljiv podatak koji bi se mogao odnositi na terme, je nalaz žbukane podnice na koti 5,07 m, koja bi visinom odgovarala pretpostavljenoj razini dvorišta termi.
- ¹⁹ S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, nav. dj., 70.
- ²⁰ Fikret Yegül, nav. dj., 387.
- ²¹ S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, nav. dj., 88-90
- ²² Goran Nikšić: *Dioklecijanova palača – od projekta do izvedbe*. Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja - Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009., 117 - 118.
- ²³ Jerko Marasović, Tomislav Marasović, Sheila McNally, John Wilkes: *Dioklecijanova palača*, Izvještaj o Jugoslavensko – američkom projektu istraživanja, prvi dio. URBS, Split 1972., 16.
- ²⁴ Još jedno polje s mozaicima, istočno od onog već poznatog u Arhidakonovoj ulici, otkriveno je nedavno za arheoloških istraživanja koja je provela dipl. arheologinja Milka Mrduljaš.

THE 2008 AND 2009 RESEARCH INTO THE WESTERN BATHS OF
DIOCLETIAN'S PALACE

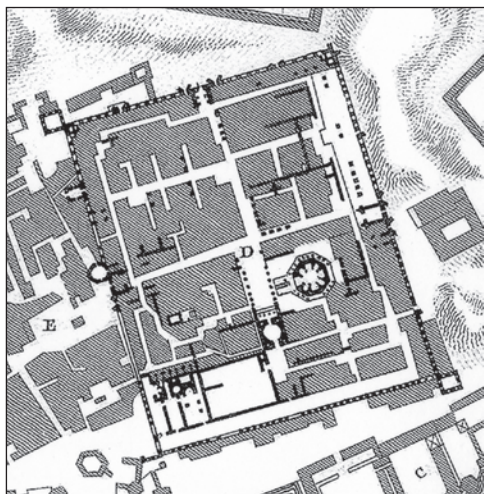
Summary

R. Adam made the first significant blueprints of the historical core of Split in 1757. In these blueprints he marked the walls of Diocletian's Palace and of the remnants of the ancient construction, that is the western baths, within the palace. Similar blueprints were made by Ch. L. Clerisseau. In the mid-19th century, V. Andrić, a well-known architect and conservationist from Split, carried out a further research into the remnants of this ancient construction and made blueprints in which he marked the exact location of the western baths.

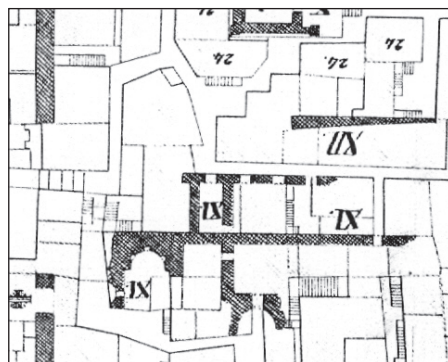
Town Planning Institute of Dalmatia revealed several rooms within the bath construction in 1959. A more thorough archaeological research was carried out in 1972. The majority of rooms are located in the ground floor of Slavija hotel. Their Roman brick walls are 90 centimetres thick. In some rooms the floor heating columns have been preserved, and in the eastern part of the baths, the pylons with the remnants of arches above them have also been preserved. These finds have not been restored yet due to the lack of financial resources.

The City of Split Service for the Old City Core initiated the restoration of the western baths. Therefore, in 2008 and 2009 a number of archaeological and conservation research studies were carried out. Not only did they reveal the original appearance of the western baths, but they also shed light on the purpose of each room. The *apodyterium* (a cloakroom) was on the eastern part, and next to the apodyterium were *frigidarium* (a cold bath), *tepidarium* (a warm bath) and *caldarium* (a hot bath). Outside caldarium was *praefurnium* (a furnace). Warm air circulated from the furnace through the lower floor interspace and thus heated the floor and the walls of the baths. *Palestra* or the open court which was used for various physical activities was located outside the baths. It is presumed that the western baths were built after all other palace facilities had been built.

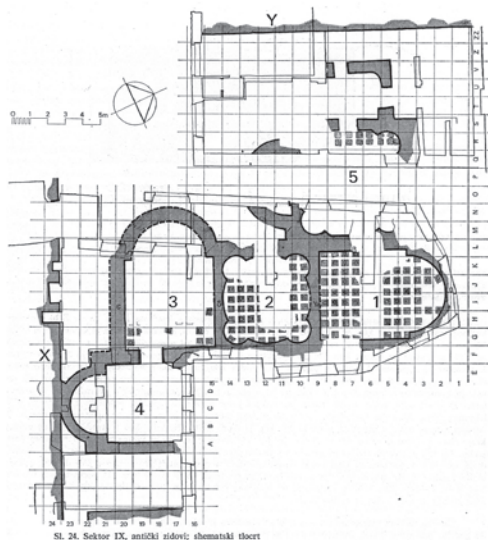
A room which is a part of the substructure complex 1E was also cleaned and documented in the course of the research. This particular room is located higher than the other rooms and can be accessed only from the Slavija hotel ground floor.

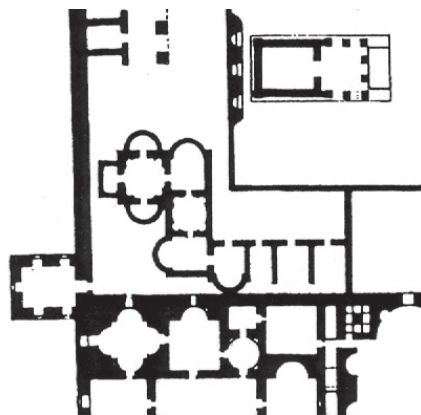
Slika 1. R. Adam, plan Splita iz 1757. (1764.) s naznačenim antičkim zidovima na prostoru zapadnih termi, detalj

Slika 2. V. Andrić, plan grada s naznačenim antičkim ostacima, 1852.

Slika 3. Pregledna karta lokaliteta zapadnih termi, URBS 1977.

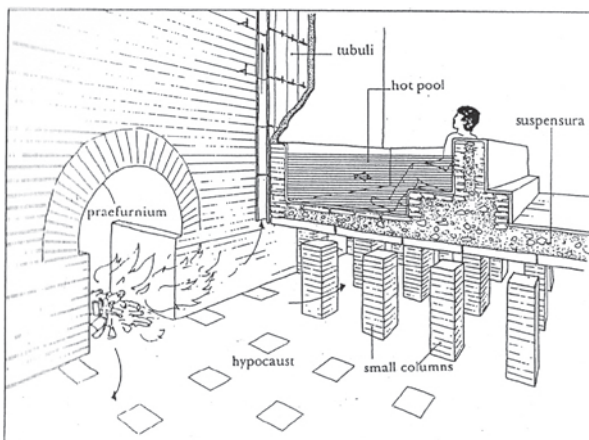
Slika 4. J. Marasović, pretpostavljeni izgled zapadnih termi

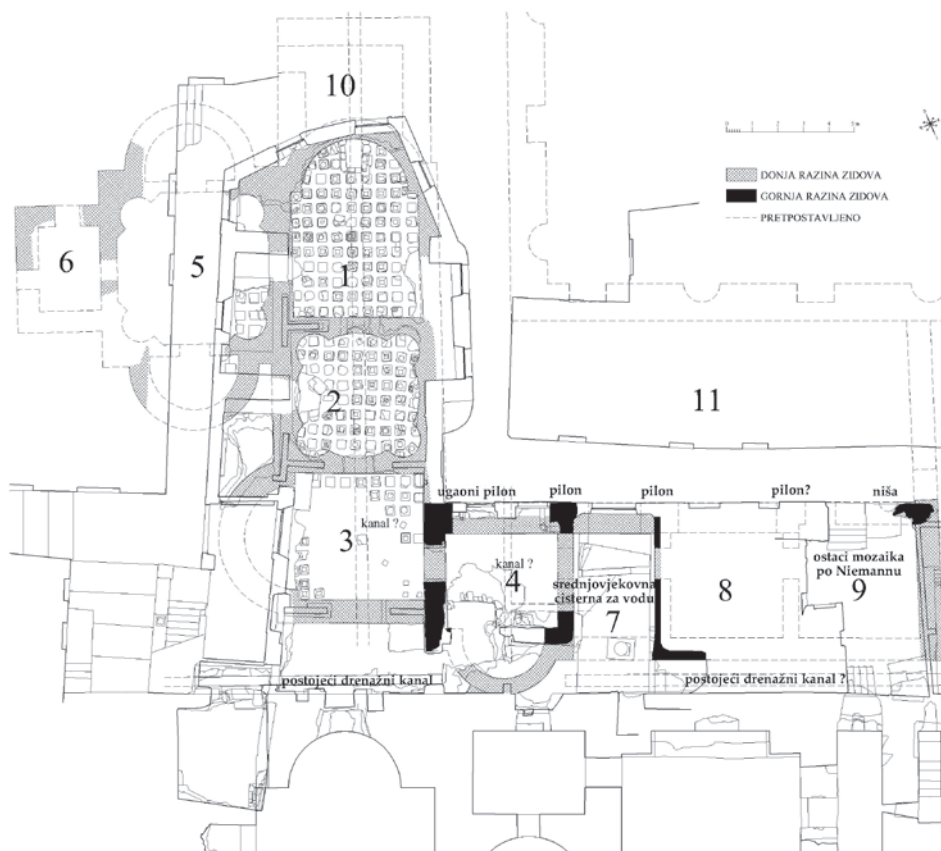
Slika 5. Prostorija br. 1 nakon provedenih istraživanja 2009. (foto: I. Vojnović)

Slika 6. Ostaci pilona i lukova na sjevernom pročelju prije njegovog žbukanja (Arhiv Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe u Splitu)

Slika 7. Jean-Pierre Adam, sustav podnog i zidnog grijanja te izgled piscine

Slika 8. Sačuvani ostaci zidova zapadnih termi nakon istraživanja 2008. i 2009. godine (arhitektonska snimka Geographica d.o.o. Split, grafička obrada I. Vojnović)

Slika 9. Pretpostavljeno izvorno stanje zapadnih termi prema I. Vojnoviću

Slika 10. Pretpostavljeno izvorno stanje sjevernog pročelja prema I. Vojnoviću